

ALOGIZM TUSHUNCHASI TADQIQI RIVOJI XRONOLOGIK YONDASHUV
KESIMIDA

Samatova Zulhumor Qudratilla qizi

Andijan State Foreign Languages Institute, Andijan, Uzbekistan

zulhumorqosimova@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10887733>

Annotatsiya. Ushbu maqolada “alogizm” nuqtai nazaridan stilistikaning eng muhim tarmoqlaridan biri bilan bog‘liq ma‘lumotlar yoritilgan.

Kalit so‘zlar: stilistika, alogizm, mantiqiy qiyinchiliklar, tropalar.

THE DEVELOPMENT OF THE CONCEPT OF ALOGISM FROM A
CHRONOLOGICAL PERSPECTIVE

Abstract. This article highlights the data related to one of the most crucial branches of the stylistics in terms of “alogism”

Key words: stylistics, alogism, logical difficulties, tropes.

РАЗВИТИЕ КОНЦЕПЦИИ АЛОГИЗМА В ХРОНОЛОГИЧЕСКОЙ ПЕРСПЕКТИВЕ

Аннотация. В статье освещаются данные, относящиеся к одной из важнейших отраслей стилистики с точки зрения «алогизма».

Ключевые слова: стилистика, алогизм, логические трудности, тропы.

"Alogizm" termini lingvistika va adabiyotshunoslikda faol qo'llaniladi, biroq aslida u filosiya terminologiyasiga kirgan bo'lib, u atama nafaqat mantiqiy xatolik, mantiq qonunlarining buzilishini, balki mantiqiy fikrlash va hatto o'zi mantiqning inkorini ham anglatadi¹. Ushbu hodisani to'liq tushunish uchun uni filosiya nuqtai nazaridan va keyinchalik, filosiyaadan ajralib chiqqan boshqa fanlar pozitsiyasidan ko'rib chiqish zarur. Fan sohasida ushbu atama haqida qadimdan ma'lum narsalarni va XX-XXI asrlarda fanda qanday yangilik qilinganini aniqlash kerak. Ushbu maqola alogizm tushunchasining davriy rivojlanishini yoritishga bag'ishlanadi.

"Alogizm" tushunchasi qadimgi filosiyaada

Alogizm masalasi filosiyaada qadim zamonlardan beri yoritilib kelingan, garchi atama faqat milodiy VI asrda Kassiodor tomonidan kiritilgan bo'lsa ham. Aristotelda logik sifatga to'g'ridan-to'g'ri zid ma'noni anglatuvchi termin mavjud: "Poetika"da (24, 1460 b) logikaga mos kelmaydigan bayonotlar haqida gapiriladi (ἀλογα), bu so'zdan keyinchalik "alogizm" termini kelib chiqqan. Ba'zan Aristotel ἀλογα uchun sininim sifatida ἀτοπον (absurd) terminini ishlatadi².

Aristotel sillogizmlar (**Sillogizm** (yun. syllogismos — hisobga olaman, xulosa chiqaraman) degan ma'noni anglatadi, deduktiv xulosa chikarish turi. Unda o'zaro mantiqiy bog'langan ikki qat'iy mulohazadan uchinchi — yangi qat'iy mulohaza xosil bo'ladi.) nazariyasini ishlab chiqarib, alogizm muammosini ko'taradi, u ostida "agar bir narsa

¹ Philosophical Encyclopedic Dictionary 1983.20p

² Попов. "Poetics" 1974.40p

taxmin qilinsa, undan zarurat bilan taxmin qilingandan farqli bir narsa kelib chiqadi, chunki taxmin qilingan narsa mavjud" degan ma'noni tushungan.

Aslida, sillogizm bu premisalarni o'z ichiga olgan va uchta atributiv bayonotga asoslangan xulosadir: "bir narsani boshqa narsaga nisbatan tasdiqlaydigan yoki inkor etadigan nutq"³. Filosof faqat sillogizmlar turlarini belgilabgina qolmay, ularni figuralar va moduslar bo'yicha farqlab, keyinchalik sxolastiklar(diniy dunyoqarashni nazariy asoslashga intiluvchilar) tomonidan rivojlantirilgan tipologiyasini ham ishlab chiqadi, balki xulosalar qurishda mumkin bo'lgan xatolarga ham murojaat qilishdi. B. Russel Aristotelning tizimi formal logikaning boshlanishi ekanligini ko'rsatadi⁴, bu umuman qadimgi filosofiyaga xos emas, u logik kategoriyalarni til va nutqning namoyon bo'lishi natijasi sifatida tahlil qiladi. "Metafizika"da Aristotel yanada umumiy asoslar nazariyasini ishlab chiqadi, bu asoslarga asoslanib xatolar paydo bo'ladi. U uchta mantiqiy qonunni formulalaydi⁵, ularni turli nuqtai nazarlardan tahlil qiladi. Qonunni formal tarzda talqin qilish uning asarlarida quyidagicha ifodalangan: "...bir-biriga zid bo'lgan narsalar bir vaqtda haqiqatda bir xil narsaga nisbatan to'g'ri bo'lishi mumkin emas..." va "...bir vaqtda bir xil narsani to'g'ri da'vo qilish va inkor etish mumkin emas...".⁶ Aristotel bu qonunga ontologik talqinni beradi, uni mavjudotning umumiy printsiplari sifatida ko'rsatib: "Mavjud narsaning shunday boshlanishi bor ki, unga xato qilish mumkin emas, – u doimo aksiga majbur qiladi, ya'ni to'g'ri gapirishga majbur qiladi, ya'ni bir vaqtda bir xil narsa bo'lishi va bo'lmasligi mumkin emas..."⁷

Aristotelning o'zaro zid bo'lgan ikki da'vo orasida o'rtacha hech narsa bo'lishi mumkin emasligi haqidagi qonuniy pozitsiyasi quyidagicha ifodalangan: "Bir narsaga nisbatan, hech qanday o'rtacha holat bo'lishi mumkin emas, va zarurki, biror narsa haqida yoki ijobiy yoki salbiy hukm chiqarilishi kerak".⁸ Bu Aristotelning fikri lotin tilidagi mashhur iboraga aylangan: "Tertium non datur" yoki "Uchinchi yo'q".

Bu kabi ma'nolarni boshqa logik qonunlar ham ifodalaydi, ularning ko'pi tarixan shakllangan. Xususan, ikki barobar inkor qilish qonuni va Peirce qonuni intuitsionist logikada chetlatilgan uchinchi qonuni bilan ekvivalent hisoblanadi. Leybnits tomonidan ifodalangan asos qonuni, logikaning to'rtinchi qonuni sifatida tan olingan, garchi bu qonun avvalroq ko'plab logika tizimlarida (masalan, Levkipp yoki Aristotel tomonidan) nazarda tutilgan bo'lsa ham. "Monadologiya" asarida Leybnits bu "prinsip"ni quyidagicha ifodalagan: "hech qanday hodisa rost yoki haqiqiy bo'la olmaydi, hech qanday bayonot adolatli bo'la olmaydi, – agar bu ishlar nima uchun shunday bo'lib, boshqacha bo'lmasligining yetarli asoslari bo'lmasa, garchi bu asoslar ko'pincha bizga noma'lum bo'lishi mumkin".⁹ Asosiy logik qonunlar ancha oldin, boy matematik vositalar va murakkab hisob-kitoblardan foydalanish boshlanishidan ancha oldin ishlab chiqilgan, ularning ko'plari ularning nisbiy xarakterini ko'rsatgan. Ammo, allaqachon qadimgi davrlarda to'plangan logik g'oyalar filosofik qayta ko'rib chiqilishi boshlangan va logik qonunlar tanqid ostida qolgan. Zaynon Eleylik (taxminan mil. av. 490 – mil. av. 430 yillar), qadimgi yunon

³ Аристотель. Собрание сочинений в 4-х томах. – М.: 1976 – 1983 гг. с 16-17

⁴ Рассел Б. История западной философии. В 2-х т. Т. 1. – М.: «Миф», 1993. С217

⁵ Попов П.С. Стяжкин Н.И. Развитие логических идей от античности до эпохи Возрождения. – М., 1974.с8

⁶ Аристотель. Собрание сочинений в 4-х томах. – М.: 1976 – 1983 гг. 1011b 15-23

⁷ Аристотель. Собрание сочинений в 4-х томах. – М.: 1976 – 1983 гг. 1061b 34-1062a 1

⁸ Аристотель. Собрание сочинений в 4-х томах. – М.: 1976 – 1983 гг. 1011b 21-24

⁹ Лейбниц Г.В. Сочинения в четырех томах. – М.: Мысль, 1984. С418

faylasufi, Parmenidning shogirdi bo'lib, harakat, makon va ko'plikning imkonsizligini isbotlashga urinib ko'rgan. Uning argumentlari sifatida aporiyalar (yunoncha ἀπορία, "chiqish yo'qi, umidsiz vaziyat") keltirilgan, bu aporiyalarda harakat, makon va vaqt tushunchalari, umuman, hal qilinishi qiyin va hal qilinmas muammolar, o'tib bo'lmas logik qiyinchiliklar ziddiyatlari qayd etilgan. Boshqacha aytganda, aporiyalar o'zining asosida **alogizmni** o'z ichiga oladi. "Narsalarning ko'pligi haqida" aporiyasida narsalarni ko'plik sifatida tasavvur qilish imkoniyati haqida so'z yuritilgan, Zaynonga bunday tasavvurning ziddiyatli ekanligi nisbatan berilgan: ikki narsani ajratish uchun uchinchi narsa kerak bo'lgani kabi, har bir narsa cheksiz ko'plik sifatida tasavvur qilinishi mumkin, lekin bu holda, u - ochiq-oydin bo'lishiga qaramay - agar tarkibiy qismlar hajmga ega bo'lsa, cheksiz hajmlarga ega bo'lishi kerak, yoki agar tarkibiy qismlar shunday bo'lmasa, umuman hajmga ega bo'lmasligi kerak. "Dixotomiya" aporiyasi: harakatdagi jism butun yo'lni bosib o'tishdan oldin, ushbu yo'lning yarmini, undan oldin esa choragini va hokazo bosib o'tishi kerak; cheksiz bo'linish jarayoni tufayli, jism umuman harakatga kelishi mumkin emas (yoki harakat tugay olmaydi). "Axill" aporiyasi: Axill toshbaqani quvib yetish uchun cheksiz miqdordagi kesmalarni ketma-ket yugurib o'tishi kerak, natijada uning buning uchun kerak bo'lgan vaqti ham cheksiz bo'ladi va u, demak, hech qachon toshbaqani quvib yetolmaydi. "O'q" aporiyasi: agar makon, vaqt va harakat jarayoni ba'zi "bo'linmas" elementlardan iborat deb hisoblansa, biror "bo'linmas" vaqt davomida jism (masalan, o'q) harakat qila olmaydi (aks holda "bo'linmas" bo'linib ketgan bo'lar edi), va "sukunatlar yig'indisi harakatni bera olmaydi" ekan, demak, harakat umuman imkonsiz, garchi biz uni har qadamda kuzatayotgan bo'lsak ham.¹⁰ Bu harakat aporiyalari turli davrlarda matematiklar (D. Hilbert, P. Bernays, R. Courant, H. Robbins, shuningdek, Nikolay Burbaki taxallusi ostida yozgan fransuz matematiklari guruhi), filosoflar va mantiqshunoslar (Aristotel, Aleksandr Afrodisiylik, Pyer Bayl, I. Kant, G.V.F. Hegel) tomonidan ko'rib chiqilgan. Ularni Zaynonning aporiyalari mohiyati, birinchi ko'rishda logik jihatdan aybsiz bo'lib ko'rinadigan, ammo haqiqatga zid keladigan masalaga qiziqishgan.

O'rta asrlarda alogizm haqidagi tasavvurlar.

Xristianlikning paydo bo'lishi bilan falsofiya maqomida, shu bilan birga, logikada ham o'zgarishlar yuz berdi, bu esa arab mamlakatlarida, arab tili madaniyati mamlakatlarida, logika hali ham mustaqil maqomni saqlab qolgan davrlarga to'g'ri keladi (Al-Farobi, Ibn Sina, Ibn Rushd va boshqalar). Al-Farobi olimlar klassifikatsiyasi haqidagi ishida logikani muhim bilim va baholash yordamchisi sifatida taqdim etadi, bu "insonni haqiqat yo'liga boshlaydi".¹¹ Yevropada teotsentrik qarashlar logikaning mustaqil fan sifatida rivojlanishini sekinlashtirdi. Kenterberiylik Anselm filosofik pozitsiyalarni cherkov dogmalariga, aqlni esa e'tiqodga bo'ysundirish zarurligi haqidagi tezisini ilgari surdi. Foma Akvinskiy, Aristotelning kristian ta'limotiga tayangan holda, shunga o'xshash fikrni bildirdi: "falsofiya – bog'oslovlikning xizmatchisi".

Shunday qilib, qadimiy faylasuf xristianlashtirildi va uning ta'limoti skolastika rivojlanishining yordamchi bazasi bo'lib xizmat qildi, bu esa diniy falsofiyaning, bog'oslovlik va logikani birlashtirgan tur hisoblanadi. A.L. Subbotin skolastik logikaning bir nechta farqlovchi xususiyatlarini ajratib ko'rsatadi. Birinchidan, "logik-g'rammatik nuqtai nazardan fikrlash logik

¹⁰ Философский энциклопедический словарь. М.: Сов. Энциклопедия, 1983. С31-32

¹¹ Аль-Фараби. Философские трактаты. – Алма-Ата: «Наука», 1970. с.118

usullariga qarash xususiyati" edi. Ikkinchidan, "skolastik logikada texnik, to'liq formal unsurlar va talqin qilish usullarining ustunligi xarakterli".¹² Logika boshqa fanlar (teologiya, yurisprudensiya, tibbiyot, arifmetika, geometriya, astronomiya va musiqa) uchun ulkan metodologik yordamga aylanadi. Shunday qilib, o'rta asr va'zxonasi uchun retorika, logika va uning qonunlarini bilish aniq dalillangan nutq qurish uchun zarur edi. O'rta asrlarda logikaning asosiy maqsadi "eng nozik mulohazalar orqali haqiqatni yolg'ondan ajratish"¹³ edi. Shu tariqa, biz alogizm deb atagan narsamiz, noto'g'ri tushuncha yoki xulosaga olib keladigan xatoni anglatadi, va shu sababli, asosiy vazifa uni oldini olishni o'rganish edi, garchi diniy matnlarning immanent alogikligi (buni Tertullian "Ishonaman, chunki bu absurd" maksimasida ko'rsatgan) hali ham engib o'tilmagan. Formal-logik yondashuv diniy asarlarda ko'plab ziddiyatlarni ochib beradi, bu haqda Pierre Abelard, Leo Taxil, A.I. Uyemov, L.E. Balashov, David Naydis, M.M. Kublanov kabi mualliflarning ishlaridan batafsil bilib olish mumkin. L.I. Balashov Bibliyadagi logik qonunlarning buzilishi misollarini keltiradi: "Xudo hamma narsani kechiradi, bir vaqtni o'zida do'zaxni yaratadi, u yerda gunohkorlar ruhlari abadiy azoblanadi. Va yana bu gunohlar Xudo irodasi bilan paydo bo'ldi, unisiz "boshdan bir dona soch ham tushmaydi"¹⁴ (chetlatilgan uchinchi qonunining buzilishi). Diniy matnlardagi ziddiyatlarni chiqarib tashlash orqali ularni ramziy va metaforik ma'nolardan mahrum qilishimiz mumkinligi haqida bahslashish mumkin bo'lgan masala.

Bog'oslovlikka bo'ysungan logika O'rta asrlarda (asosan XIII asrdan Yangi davr boshlanishigacha) mustaqil ilmiy maqomga ega emas edi. Logika ilmi diniy ta'limotning mustahkamligi va xatolaridan xoli ekanligini isbotlashga yo'naltirilgan edi. Shunga qaramay, o'sha davrdagi fan inqiroz holatida bo'lganini aytish noto'g'ri bo'lardi. Bunga universalialar haqidagi bahs dalil bo'la oladi, u logika va teologiya uchun bir xil darajada muhim edi. Umumiy tushunchalar masalasi uchta filosofik oqimni: realizm, nominalizm va konseptualizmni vujudga keltirdi. Realistik nuqtai nazar xristian dogmatikasiga ko'proq mos kelgani uchun nominalizm va konseptualizm rasmiy bo'lmagan oqimlar sifatida qolaverdi. Ushbu filosofik yo'nalishlarning uzoq davom etgan qarama-qarshiligi ilmiy fikrning rivojlanishini ko'rsatadi. Shu davrda tur va turlar orasidagi munosabatlar, tushunchalar konseptsiyasi tushunilishi boshlanadi, bu esa logikaning predmetini qayta ko'rib chiqishni talab qiladi: Shotlandiyalik filosof-konseptualist Yoann Duns Skot logikaning predmeti sifatida aql faoliyati bilan yaratilgan tushunchalarni ko'radi. I. Skotga ko'ra, logika o'ylangan mavjudotni, boshqacha qilib aytganda, inson ongining konseptlarini o'rganadi. Konseptualist Pyer Abelar logikani yanada kengroq ko'radi: "logika – bu argumentlarni ularning rostligi yoki yolg'onligi jihatidan baholash va farqlash bo'yicha fan. Logikani u nutq fan sifatida, ya'ni fikrni so'zlar bilan ifodalash sifatida ko'radi. Fizikani esa logika uchun shart sifatida ko'radi, chunki fizika narsalarni, logika esa so'zlarning to'g'ri ishlatilishini o'rganadi".¹⁵ Bizni qiziqtirgan alogizm hodisasi O'rta asrlarda tubdan yangi interpretatsiyalarga ega bo'lmagan, biroq

¹² Арно А., Николь, П. Логика или искусство мыслить. – М.: Изд-во МГУ, 1991.с.393

¹³ Исидор Севильский. Этимологии или Начала. В XX книгах. Кн. I–III: Семь свободных искусств / Пер. с латин., статья, примеч. и указатели Л.А. Харитонова. – СПб.: Евразия, 2006. с.9

¹⁴ Балашов Л.Е. Мысли о религии. – М., 2001. (Из цикла "Философские беседы / серия «Практическая философия») с.10

¹⁵ Попов П.С. Стяжкин Н.И. Развитие логических идей от античности до эпохи Возрождения. – М., 1974. с.153-154

til va logika o'rtasidagi aloqalarni o'rnatuvchi ilmiy qarashlar ushbu hodisani yanada chuqur tushunishga yordam bergan. Yangi davr boshida F. Bekon va R. Dekart Aristotelning skolastikaga aylangan logikasiga qarshi keskin chiqdilar. Bu qarama-qarshilikning ramzi F. Bekonning "Yangi Organon" asari bo'ldi, muallifning fikricha, bu asar Aristotelning "Organon"ini almashtirib, ilmiy bilimning yangi asosiga aylanishi kerak edi. Bekonning so'zlariga ko'ra, Aristotelning asarida yotqizilgan logik ta'limot zamonaviy fan talablariga javob bera olmaydi va "ilmiy kashfiyotlar uchun foydasiz".¹⁶ Bekon o'zining "eski" logikadan farqlarini quyidagicha bayon etadi: "Ularning o'rtasidagi keskin farq asosan uchta narsada: maqsadida, dalillar tartibida va tadqiqot prinsiplarida". Silllogizm usulini inkor etib, u ob'ektiv haqiqatda sabab-oqibat bog'lanishlarini o'rnatishning yangi usullarini ishlab chiqishga asos soldi. Ratsionalizmning rivojlanishi bilan klassik logika tizimi qayta ko'rib chiqiladi. B. Spinoza intuitsiyani yuqori tartibli bilish sifatida joriy etadi. Bu, insonning ratsional qobiliyatlarining eng yuqori namoyon bo'lishidir. U "narsa faqat uning mohiyati orqali yoki uning eng yaqin sababini bilish orqali qabul qilinadigan to'rtinchi qabul qilish usuli"ga asoslanadi.¹⁷ Ilm-fan tarixidagi muhim o'rinlardan birini "Port-Royal Umumiy Ratsional Grammatikasi" egallaydi, bu asar grammatika, filologiya, filofosiya va yangi lingvistik konsepsiyani shakllantirgan, bu qo'shni sohalarga tegishli yangiliklarni o'z ichiga oladi. Keyinchalik "Port-Royal Logikasi" chiqadi. Ushbu asarning asosiy g'oyasi Dekartning intuitsiya haqidagi fikrlariga asoslangan bo'lib, u intuitsiyani intellektual tanishning eng yuqori, deduktsiyadan ko'ra ishonchliroq shakli deb tan olgan. Bilish muammosiga e'tibor qaratib, A. Arno va P. Nikol kitobning deyarli choragida Aristotelning silllogizm nazariyasiga bag'ishlaydilar. Ularning fikricha, Aristotelning o'n kategoriyasi kam foydali va faqat hukm qobiliyatini rivojlantirishga ozgina yordam beradi, balki tez-tez bunga to'sqinlik qiladi. Ratsionalizm nazariyadan tanish usuli sifatida o'zgaradi, shu sababli olimlar mukammal isbotlash usulining imkoniyatlarini qayta ko'rib chiqmoqdalar. "Port-Royal Logikasi" mualliflari B. Paskalning g'oyalari asosida ishlaydilar, u isbot jarayonida rioya etilishi kerak bo'lgan besh talabni ilgari surgan: 1) biror mantiqsiz yoki noaniq atamani tavsifsiz qoldirmaslik; 2) ta'riflarda faqat yaxshi tanilgan yoki allaqachon tushuntirilgan atamalardan foydalanish; 3) faqat mutlaqo aniq tushunchalarni aksioma sifatida qabul qilish; 4) biroz noaniq tushunchalarni isbotlashda faqat oldingi ta'riflar, qabul qilingan aksiomalar yoki allaqachon isbotlangan tushunchalardan foydalanish; 5) atamalarning noaniqligiga aldangan holda qolmaslik va ularning o'rniga ularni cheklaydigan va tushuntiradigan ta'riflarni ongda almashtirib turish.¹⁸ B. Paskal tomonidan bayon qilingan qoidalar tanish jarayonida mantiqsizlikdan qanday qochish mumkinligini tushuntiradi. Kitob yaratilishida A. Arno va P. Nikol Dekart tomonidan belgilangan vazifani hal qilishgan: "to'g'ri va yaxshi" logika qoidalarini "zararli va ortiqcha"lardan ajratish. Asarda sofizmlar (mualliflar sofizmni sinonim sifatida ishlatgan paralogizm atamasidan foydalanishgan) tahlili keltirilgan, ular guruhlarga bo'lingan. Kitobda Aristotel davrlaridan ma'lum bo'lgan sofizmlar turlari takrorlanadi, ammo tadqiqotchilarning yondashuvi yangilikchidir. "O'zini sevish, shaxsiy manfaat yoki ehtiros sofizmlari" bobida paralogizmlar formal logika nuqtai nazaridan emas, balki inson psixologiyasi nuqtai nazaridan keltirilgan: "Agar odamlar bir fikrni boshqasidan ko'ra

¹⁶ Francis Bacon "The New Organon" 1977. 28p

¹⁷ Спиноза Бенедикт "Избранные произведения в двух томах". Том 2. 50p

¹⁸ Арно А., Николь, П. Логика или искусство мыслить. – М.: Изд-во МГУ, 1991.с398-399

qanday qilib ko'proq qo'llab-quvvatlayotganini tushunish kerak bo'lsa, aniqlanadiki, bu ularning haqiqatni bilishi yoki dalillarning kuchi emas, balki o'zini sevish, shaxsiy manfaat yoki ehtiros bog'lanishlari. Bu, tarozining palatasini egiluvchi yuk va, odatda, ikkilanish holatida tanlovimizni belgilaydi; bu bizni hukmlar chiqarishda boshqaradigan asosiy narsa va bizni fikrlarimizda mustahkamlaydi. Biz narsalarni o'zlari uchun emas, balki bizga nisbatan qandayligi jihatidan baholaymiz; haqiqat va foydalilik biz uchun bir xil".¹⁹ Ya'ni, inson o'z hukmlarida qiziqishlarga bog'liq bo'lib, shu sababli atrofdagi voqealarni noto'g'ri baholashi mumkin, bu uning xulosalarida xatolarga olib kelishi mumkin. Mualliflar o'z manfaatlari yoki o'zini sevishiga asoslanib biror narsaga ishonishning mantiqsizligini ta'kidlashadi: "Men uni yomon ko'raman, demak, bu odam hech narsaga arzimaydi".²⁰

Terminning ma'nosi bo'yicha muhim o'zgarishlardan biri alogizm (paralogizm) atamasida I. Kant tomonidan amalga oshirildi, u logik paralogizmni (uni o'zining logik shakli bo'yicha noto'g'ri xulosalar sifatida belgiladi) trantsendental paralogizmdan farqladi, bu esa "shakli bo'yicha noto'g'ri xulosalar uchun trantsendental asosga ega"²¹. Kant uni logiko-filosofik xato deb atadi, chunki abstraktsiyadagi sodda narsa ob'ektdagi sodda narsadan tubdan farq qiladi va "Men" birinchi ma'noda hech qanday ko'plikni o'z ichiga olmasa, ikkinchi ma'noda, u jonni bildirganda, juda murakkab tushuncha bo'lishi mumkin, ya'ni ko'p narsalarni o'z ichiga olishi va bildirishi mumkin.²² Kantdan boshlab, logikada psixologiyadan uzoqlashish, "Port-Royal Logikasi"da taqdim etilgan har qanday psixologik tamoyillarni logika mazmunidan chiqarib tashlash, uni "sof fikr" o'qituvchi sifatida taqdim etish tendentsiyasi kuzatiladi. Terminning rivojlanishiga G.V.F. Gegel kabi muhim hissa qo'shgan, u dialektik ziddiyatlar ta'limotining muallifidir. U Aristotelning formal logikasiga o'zining dialektik logikasini qarama-qarshi qo'ydi. Ziddiyatlar faqat cheklangan fikrlashga xos bo'lgan logik xato emas, balki ularning umumiy va ob'ektiv xarakterini ko'rsatib, bu nuqtai nazarni tanqid qildi: "Hech qaysi mavzuda ziddiyatlarni, ya'ni qarama-qarshi aniqliklarni topa olmaydigan mavzu yo'q, chunki o'ziga zid kelmaydigan mavzu bu aqlning sof abstraktsiyasi, bu aql biror ikkilanishni majburan ushlab turadi va birinchi aniqlikda mavjud bo'lgan boshqa aniqlikning ongini qorong'ilashtirish va yo'q qilishga harakat qiladi".²³

XIX-XX asrlarda logik qonunlarga qarshi tanqidiy qarashlar kuchaydi.

Gegel qarama-qarshilik va chetlatilgan uchinchi qonunlari doimo qo'llanilishi mumkin emasligini ta'kidlagan. U oxirgisini, jumladan, quyidagi shaklda taqdim etgan: "Ruh yashil yoki yashil emas", va "noqulay" savol beradi: bu ikki da'voning qaysi biri rost? Ammo, bu savolga javob berish qiyin emas. "Ruh yashil" va "Ruh yashil emas" degan ikkala da'vo ham rost emas, chunki ikkalasi ham ma'noli emas. Chetlatilgan uchinchi qonuni faqat ma'noli bayonotlarga qo'llaniladi.

Gegelnig "Logika fanida" bayon etilgan g'oyalari formal logikani rad etmaydi, lekin filosofning rejasiga ko'ra, logikaning tushunilishini spekulyativ darajaga rivojlantiradi. Formal-

¹⁹ Арно А., Николь, П. Логика или искусство мыслить. – М.: Изд-во МГУ, 1991.с267

²⁰ Арно А., Николь, П. Логика или искусство мыслить. – М.: Изд-во МГУ, 1991.с.268

²¹ Immanuel Kant "The Philosophy of Kant" 1994. 301p

²² Immanuel Kant "The Philosophy of Kant" 1994. 574p

²³ Philosophical Encyclopedia 1962. 108p

logik narsa Ideaning hayotini yetarli darajada, aqliy, noqis tasvirlamaydi. Faqat spekulativ, unda formal-logik (aqliy) dialektik jihatdan yengilgan, haqiqiy logikadir.

Gegelning formal logikaga qarshi tanqidiy mulohazalari keng tarqaldi. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida logikada ilmiy inqilob ro'y berdi, bu fan yuzini tubdan o'zgartirdi. Ammo logikaga erishilgan ulkan yutuqlar ham Gegel boshlagan an'analarni butunlay yo'q qila olmadi. Nemis logikasi tarixchisi X. Sholts Gegelning formal logikaga qilgan tanqidini hozir ham qayta baholash qiyin bo'lgan shunchalik ulkan yomonlik deb yozgan.²⁴ 1908 yilda gollandiyalik matematik va filosof L. Brauer tomonidan "Logik prinsiplarining ishonchsizligi haqida" nomli maqola chop etiladi, unda chetlatilgan uchinchi qonuniga jiddiy tanqid berilgan. Bir oz keyinroq, rus logigi N.A. Vasiliev va polyak logigi Yan Lukasevich bir vaqtning o'zida, lekin bir-biridan mustaqil ravishda, zidliklar qonunini tanqid qilishdi. Uzoq vaqt davomida rivojlanib kelayotgan logik tizimiga nisbatan bu noan'anaviy qarashlar matematik g'oyalarning rivojlanishi bilan bog'liq edi. L. Brauer to'plamlar nazariyasida paradokslarni topdi, bu uning tanqidiy g'oyalari asos bo'ldi.

Logik qonunlarga turli fanlarda turlicha munosabatda bo'linadi. E.D. Smirnova ta'kidlaydi: "Zamonaviy logikaning intensiv rivojlanishi, uni matematika filosofiyasi, fanlar metodologiyasi, hisoblash texnikasi, dasturlash, informatika va tabiiy tillar logik tahliliga qo'llash natijasida turli turlardagi logik tizimlar paydo bo'ldi".²⁵ Shunga ko'ra, har bir logik tizimning o'z logik qonunlar to'plami mavjud. Masalan, matematik logika uchun kommutativlik qonuni muhim va qabul qilinadigan bo'lishi mumkin: $A \text{ va } B = B \text{ va } A$. Ammo, til-nutq tizimiga bu qonunni qo'llash mumkin emas: masalan, M.Yu. Lermontovning "Tunda qorong'i edi, hech kim ko'ra olmadi" degan jumla komponentlarining tartibini o'zgartirib bo'lmaydi.

XIX asrda lingvistikada psixologik yo'nalish vakillari (X. Shteyntal, V. Vundt, M. Deychbayn, M.A. Tulov, F.F. Fortunatov) tilning alogikligi haqidagi fikrni ilgari surdilar. Olimlar til hodisalarini logika pozitsiyalaridan tahlil qilishning imkonsizligini ko'rsatib, til psixologik jarayonlarini afzal ko'rdilar. G.V. Kolshanskiy, asosiy yo'nalishlarni solishtirib, ularning logika va til tuzilishi muammolarini o'rganish predmeti ekanligini ta'kidlab, logika va grammatikani tenglashtiruvchi logik yo'nalish hamda psixologik yo'nalishning ikkalasi ham ekstremal ekanligini qayd etadi.

Ilmiy tanqidga qaramay, yangi logik qonunlar ko'plab fanlarda o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Masalan, lingvistikada bu qonunlar nutqning kommunikativ xususiyatlari bilan bog'liq holda tilin stilistikasi, nutq madaniyati, retorika doirasida tilga olinadi. Ularning yonida, aytib o'tilgan qonunlarni buzish oqibatida kelib chiqadigan xatolar ham tahlil qilinadi. Fanlarda logik qonunlarni buzish (tajovuzkorlik qonuni, zidliklar qonuni, chetlatilgan uchinchi qonuni, yetarli asos qonuni) alogizm hodisasi deb hisoblanadi.

Xulosa

Logik va lingvistikadagi alogizm muammosining tarixiga qilingan ilmiy sayohat, ushbu hodisaning doimo ilmiy qiziqish uyg'otganini ko'rsatadi. Ilmiy fikr rivojlanishi bilan alogizm tanishning filosofik prinsipi sifatida qaraladigan tushunchasi ham rivojlanadi. Logikaning umumlashtiruvchi komponenti sifatida qaraladigan an'anaviy tushunchalarni rad etuvchi g'oyalar

²⁴ "Ivan" 1998 Австралия короткометражка, драма Morgan Read.26p

²⁵ E.D. Smirnova "Logic and Philosophy" 1996.3p.

paydo bo'lishi, ushbu fenomenning gnoeseologik muhimligini ko'rsatadi. Fan tarixi faqat logik qonunlar va qoidalar haqiqatni tanishga yordam berishini, balki logikaga tegishli bo'lmagan hodisalar: intuitsiya, ijodiy hissiyotni hisobga olish zarurligini ko'rsatdi.

Turli xil logik va filosofik tizimlarning paydo bo'lishi, tadqiqotchilarning logikadan chetlashuvlarga e'tiborini shartlantirdi. Fan tarixida alogizm deyarli doimo til pozitsiyasidan tahlil qilinganini ta'kidlash kerak: Aristotelning sofizmlarni rad etishi til pozitsiyasidan amalga oshirilgan, Yangi davrda xulosa xatolarini til logikasi nuqtai nazaridan tahlil qilishgan.

Turli logik tizimlarning paydo bo'lishi bilan zamonaviy logika tildan uzoqlashdi, biroq lingvistika asosiy logik qonun va qoidalarni hisobga olishni davom ettiradi.

REFERENCES

1. Philosophical Encyclopedic Dictionary 1983.
2. Попов. "Poetics" 1974
3. Aristotle "The Ethics" Penguin books.1976
4. Gottfried Wilhelm Freiherr von Leibniz "Manodology" 1982
5. Al-Farabiy.1970
6. А.АРНО и П.НИКОЛЬ "Логика, или Искусство мыслить" 1991
7. Isidore Seville "The Etymologies" 2006. Cambridge University Press
8. Francis Bacon "The New Organon" 1977
9. Спиноза Бенедикт "Избранные произведения в двух томах". Том 2
10. Immanuel Kant "The Philosophy of Kant" 1994
11. Philosophical Encyclopedia 1962
12. "Ivan" 1998 Австралия короткометражка, драма Morgan Read
13. E.D. Smirnova "Logic and Philosophy" 1996
14. Садовников Сергей Аркадьевич АЛОГИЗМ РЕЧИ КАК ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ МЕТОД
А.П. ПЛАТОНОВ. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук